

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Природничий факультет
Кафедра екології

Дипломна робота (проект)
бакалавра
з теми: **«СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ, ЯК ФАКТОР
РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО, СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА»**

Виконала: студентка групи Ecol 1 –B15
спеціальності 6.040106 Екологія,
охорона навколишнього середовища
та збалансоване природокористування
Тимошенко Ірина Олександрівна

Керівник: Тимчук С.С., кандидат
сільськогосподарських наук

Рецензент: Козак М.І., кандидат
біологічних наук, доцент кафедри біології
та методики її викладання

Кам'янець-Подільський – 2019 р

З М І С Т

ВСТУП.....	3
Розділ I	
Роль і місце екології у сучасному світогляді	10
1.1.Наука про довкілля	10
1.2.Місце екології у системі наук	13
1.3.Принципи і закони природи.....	14
1.4.Наука і технологія.....	15
1.5.Наука і ціннісний підхід.....	16
1.6.Наука про довкілля і області її застосування	17
Розділ II	
Аналіз сучасних уявлень про стосунки «людина-природа»	18
Розділ III	
Правове регулювання у галузі захисту довкілля	32
3.1.Міжнародні правові акти	32
3.2.Конституція та закони України.....	33
Розділ IV	
Громадськість як вагомий чинник захисту довкілля	40
4.1.Активність громадськості як запорука збереження довкілля	40
4.1.1.Спільний інтерес	42
4.1.2.Порушені зв'язки. Баланс	42
4.2.Ключовий термін	43
4.3.Необмежені можливості впливу	43
4.4.Необхідність громадської активності та її переваги.....	44
Розділ V	
Організаційні умови екологічного менеджменту в місцевих державних адміністраціях та органах самоврядування	47
5.1.Структури місцевого самоуправління, необхідні для більш	

спішного екологічного менеджменту	48
5.2.Завдання адміністративних підрозділів	49
5.3.Класифікація завдань	51
5.4.Інтегрування екології в адміністративні структури.....	52
5.4.Екологічні відомства (підрозділи)	52
Висновки та пропозиції	59
Використана література	61

ВСТУП

Актуальність дослідження: Глобальна екологічна криза є реалією нашого часу. Але на фоні політичної і економічної ситуації, яка склалася в Україні, проблема стосунків з природним оточенням відкладається в побутовій свідомості на задній план. Найбільшу увагу привертають такі аспекти загострення екологічної ситуації, як погіршення якості життя в результаті забруднення довкілля і наслідки антропогенних катастроф, перш за все – наслідки аварії на ЧАЕС. Від цієї проблеми, певно, ми позбавимось ще нескоро, мине чимало десятиліть, а, можливо, і століття, поки ми будемо згадувати про це як про історичний факт із життя України. Тому для українського суспільства проблема формування екологічної свідомості є нагальною, і у найближчих десятиліттях вона повинна стати найважливішим фактором його розвитку.

Відповідно, в психологічних дослідженнях, які торкаються проблеми «людина-природа», переважає аналіз психологічних аспектів проблем, які виникають у зоні екологічного лиха. Головна увага при цьому приділяється задачам психологічної реабілітації потерпілих. Переважно в такому ж контексті екологічно незадовільних умов життя розробляються проблеми екологічного виховання, навчання і екологічної пропаганди. Визнаючи значення такої роботи, слід підкреслити актуальність вивчення не тільки наслідків, але й психологічних причин виникнення антропогенних екологічних порушень.

Системний аналіз сучасної екологічної ситуації приводить до розуміння значення побутових уявлень про щоденні, профанні форми взаємодії з природним оточенням, оскільки врешті саме ці уявлення мають визначальне значення у розвитку антропогенних криз як на мікро-, так і на макрорівні.

Коли у 1960-ті роки людство почало усвідомлювати серйозність посталих перед ними екологічних проблем, виникло питання: скільки часу у нас залишилось? Скільки років мине, перш ніж ми зіткнемося з трагічними

наслідками нашого недбайливого ставлення до довкілля? Відповіддю було: 30-35 років. Зараз, коли ми наблизились до кінця зазначеного тридцятирічного терміну, цей прогноз, нажаль, має своє підтвердження і він був недалекий від істини, бо вочевидь потеплення клімату, дірки в захисному озоновому шарові над полюсами, повсякчасна присутність токсичних хімічних речовин у ґрунтових водах багатьох країн світу, голод у Африці, забруднення харчових продуктів залишками пестицидів і вимирання численних видів в міру відступання лісів перед зростаючим народонаселенням планети. У нас просто немає інших тридцяти або хоча б десяти років для вивчення і обговорення екологічних проблем. Необхідно вже зараз вжити рішучих заходів задля спасіння біосфери. Ще через тридцять років ми або створимо стійке суспільство, або станемо свідками згасання цивілізації на Землі.

Все це дуже прикро, але втішно те, що перераховані проблеми вивчені і вже розроблені (принаймні теоретично або на рівні дослідних установок) технології, які дозволяють їх вирішити, а значить, забезпечити стійкий розвиток суспільства. Треба серйозно взятися до справи.

Яким би ми хотіли бачити довкілля? Якщо б нас попросили його описати, ми б, ймовірно, згадали такі речі, як чиста вода, чисте повітря, родючий ґрунт і високопродуктивне сільське господарство, відсутність небезпечних відходів та недоторканий людиною простір з багатим рослинним і тваринним світом. Але більше за все ми, мабуть, прагнемо, щоб взаємозв'язок людства з довкіллям був стійким, тобто можна було б з упевненістю дивитися у майбутнє, знаючи, що наведені вище риси не деградують і не зникнуть, а будуть зберігатися, постійно відновлюючись, і в майбутньому доступність їх, принаймні, не зменшиться.

Через засоби масової інформації лунають попередження про неминучі, екологічні лиха. Забруднюється повітря і вода. Їжа отруєна пестицидами. Кислотні дощі загрожують озерам та лісам. Ерозія призводить до втрат ґрунтів. Руйнується захисний озоновий шар, котрий зберігає все живе на Землі. Клімат планети

теплішає через надмірне виділення двоокису вуглецю при спалюванні різних видів палива – це парниковий ефект. Воді, якою ми користуємося, загрожує забруднення, або вона вже містить токсичні відходи. Дика природа зубожіє: тисячі видів наближаються до межі вимирання, а сотні вже перейшли цю межу. Багато ресурсів виснажені надмірним використанням. Перенаселення загрожує поринанням світу в епоху безмежного голоду за прикладом Ефіопії. Коротше кажучи, наші теперішні взаємостосунки з довкіллям дуже далекі від стійкості. Наші дії призводять до її виснаження та деградації. Якщо так буде продовжуватися й надалі, середовище в решті решт стане непридатним для життя.

У своїй роботі ми прагнемо розкрити деякі аспекти психології людини, її природжених і набутих рис у стосунках «людина-природа», і базуючись на цьому, спробувати пов'язати усі сторони нашого повсякденного життя, як то економічні, політичні й юридичні, у контексті екологічної свідомості суспільства, а також сформулювати модель адміністративних державних органів влади і недержавних місцевих структур у сфері захисту довкілля.

Об'єкт нашого дослідження – побутові екологічні уявлення та їх вплив на формування екологічної свідомості суспільства.

Предметом дослідження стали особливості системної організації побутових екологічних уявлень.

Мета нашої роботи – дослідження особливостей репрезентації в побутовій свідомості стосунків «людина–природа», та їх вплив на розвиток українського суспільства. Показати вплив екологічної свідомості суспільства на формування державних інститутів влади. Розкрити суть екології, як науки про природне оточення, що становить основу формування суспільних відносин.

Гіпотеза дослідження:

Побутові екологічні уявлення є системною освітою, яка функціонує на різних рівнях рефлексії. Основу сучасних побутових уявлень складає антропоцентризм, поєднаний з потребою безпосередньої взаємодії з природою.

Були визначені такі **завдання дослідження**:

1. На матеріалі етнографічних, філософських, лінгвістичних, соціологічних і власне психологічних досліджень, що висвітлюють суб'єктивний аспект проблеми стосунків «людина-природа», здійснити теоретичний аналіз системи екологічних уявлень побутової свідомості.
2. Дослідити особливості сприймання екологічної проблематики, представленої в контексті міжособових відносин.
3. Сформулювати основи створення державних і недержавних структур у галузі захисту довкілля та їх ефективного функціонування з урахуванням особливостей геополітичного розташування України.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- проведено психологічний аналіз побутових екологічних уявлень, розглядаючи їх у контексті формування екологічної свідомості суспільства як фактору розвитку держави;
- виявлені особливості сприйняття екологічної (природоохоронної) проблематики, показаній у контексті міжособових відносин;
- продемонстровано антропоцентриський напрямок сучасних побутових екологічних уявлень, поєднаний з прагненням до безпосередньої взаємодії з природним оточенням;
- показана необхідність впровадження екологічної освіти при підготовці державних службовців в Українській Академії державного управління при Президентові України владних структур.

Теоретичне значення роботи визначається тим, що:

- проведено теоретичний аналіз системної багаторівневої організації побутових екологічних уявлень;
- розроблено понятійно-категорійний апарат, який дозволяє здійснювати теоретичний аналіз у галузі, що досліджується;
- створена теоретична основа організації державних структур у галузі захисту

довкілля.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати бути застосовані:

- при вирішенні проблем екологічного виховання, навчання та екологічної пропаганди;
- при формуванні (створенні) адміністративних структур на рівні району (області) як в органах виконавчої влади (обласних та районних держадміністраціях), так і в органах місцевого самоврядування, з урахуванням специфіки місцевих умов довкілля;
- при створенні громадських екологічних організацій, та ефективного їх використання у правовому регулюванні стосунків «людина–природа» (виробництво і раціональне природокористування);
- виявлена перевага антропоцентриських установок у побутових уявленнях про стосунки «людина-природа», що демонструє низьку ефективність традиційного екологічного навчання, яке здійснюється з антропоцентриських позицій. Перехід до біоцентрованого (екоцентрованого) навчання зумовлює орієнтацію на системне бачення екологічної ситуації, основу якого може скласти визнання потреб і розуміння життя інших живих істот;
- як практичні рекомендації у організації й функціонування підрозділів екологічного напрямку.

Наукова робота складається зі вступу, 5 розділів, висновку та переліку літератури з 91 найменування. Робота викладена на 66 сторінках.

ВИСНОВКИ

У першій частині роботи ми здійснили теоретичний аналіз уявлень побутової свідомості про відношення «людина-природа». Вважалось, що побутові екологічні уявлення є складною системною освітою, основу якого складає антропоцентризм, який поєднується з вжитком у безпосередній взаємодії з навколишнім середовищем.

Проведений аналіз дозволив сформулювати такі висновки:

1. Моральний смисл дій, які відображають відношення суб'єкта до природного оточення, не визначає актуального змісту побутових екологічних уявлень.
2. Екологічний зміст вчинків, які були зроблені по відношенню до природного оточення, показано у побутовій свідомості в неактуалізованому вигляді. Актуальними при щоденній оцінці таких вчинків виявляються практичну суть, яка задається соціальними аспектами людської життєдіяльності.
3. Екологічні побутові уявлення є системною багаторівневою освітою, яка функціонує на різних рівнях рефлексії.
4. Традиційно основу навчання складав антропоцентризм, який приводив до формування (закріплення) уявлень про людину – господаря природи. В останні часи намітилась деяка тенденція до відмови від категоричних тверджень про пануючу роль людини і до визнання небезпеки, яка породжується прагненням людини домінувати над природою. Але екологічна ситуація досі оцінюється з позицій антропоцентризму. Наголос робиться на тих наслідках людської діяльності, які завдають шкоди насамперед людським інтересам, і лише тоді, коли ці наслідки набувають характеру незворотності.

Отримані результати аналізу можуть бути застосовані при вирішенні проблем екологічної пропаганди. Виявлена базисна категоріальна структура може служити в якості теоретичної моделі побутової екологічної свідомості при розробці конкретних методів та прийомів екологічної інформації та пропаганди.

У другій частині роботи ми розкрили роль громадськості у здійсненні природоохоронної діяльності. Залучення громадськості є вирішальним чинником у створенні та впровадженні доцільного і ефективного режиму охорони довкілля. Також розкрито суть стосунків громадськості промисловості та держави в галузі охорони природи. Показано спільні інтереси сторін і взаємовигідну співпрацю.

Показано місце і роль науки про довкілля у системі сучасного світогляду. Екологія повинна визначати сучасні технології.

Створена теоретична основа організації екологічних (природоохоронних) структур в місцевих органах влади, та їх ефективного функціонування.

Результати теоретичного дослідження підводять також до висновку, що стабільність розвитку суспільства і людства у цілому на Землі і його подальше існування повністю залежить від самих людей, чи зможе людина усвідомити себе не «царем» природи, а складовою її частиною. Чи зможе людина змінити своє ставлення до довкілля – не взяти скільки необхідно і зашкодити щонайменше, а взяти стільки, щоб не зашкодити взагалі? Тільки абсолютна гармонія з довкіллям визначає шлях до виживання людства на планеті Земля.

З практичної точки зору результати теоретичних досліджень роботи можуть бути використані як основа для розробки навчального модуля при підготовці державних службовців в Українській Академії державного управління при Президентові України. Це суттєво вплине на розуміння і підхід до вирішення екологічних проблем з боку органів державної виконавчої влади й органів самоврядування, а значить створить передумови для стабільного майбутнього розвитку українського суспільства і людства в цілому.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996р. - К.: Юрінком, 1996.-79 с.
2. Закон України "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку" //Відомості Верховної Ради України.-1995.-№12.-Ст.10.
3. Закон України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" //Відомості Верховної Ради України.-1991.-№33-Ст.443.
4. Закон України "Про екологічну експертизу" //Відомості Верховної Ради України.-1995.-№8.-Ст.54.
5. Закон України "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення" //Голос України.1994.-8 квітня.
6. Закон України "Про звернення громадян" //Відомості Верховної Ради України.-1996.-№47.-Ст.256.
7. Закон України "Про інформацію" //Відомості Верховної Ради України.-1992.-№48.-Ст.650.
8. Закон України "Про об'єднання громадян" //Відомості Верховної Ради України.-1992.-№34.-Ст.504.
9. Закон України "Про охорону атмосферного повітря" //Відомості Верховної Ради України.-1992.-№50.-Ст.678.
10. Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" //Відомості Верховної України. - 1991. - № 41. - Ст.546.
11. Закон України "Про поводження з радіоактивними відходами" //Відомості Верховної ради України.-1995.-№27.
12. Закон України "Про природно-заповідний фонд України" //Відомості Верховної Ради України.-1992.-№34.-Ст.502.
13. Закон України "Про тваринний світ" //Відомості Верховної Ради України.-1993.-№18.-Ст.191.
14. Земельний кодекс України //Відомості Верховної Ради України.-1992.-№25.Ст.354.
15. Водний кодекс України //Відомості Верховної Ради України.-1995.-№24.-Ст.189.
16. Кодекс України про надра //Відомості Верховної Ради України.-1994.-№36.-Ст.340.
17. Лісовий кодекс України //Відомості Верховної Ради України.-1994.-№17.-Ст.99.

18. Основи законодавства України "Про охорону здоров'я" //Відомості Верховної Ради України.-1993.-№4.-Ст.19.
19. Абраменкова В.В. Образ ядерной энергетики в детской картине мира //Вопросы психологии, 1990,№5.-С.48-56.
20. Агацци Э. Человек как предмет философии //Вопросы философии. 1989, №2.- С.24-34.
21. Аллен Р. Как спасти Землю.-М.:Мысль,1983.-172с.
22. Античная басня.- М.: Художественная литература,1991.-510с.
23. Арутюнов С.А. Культурологические исследования и глобальная экология //Вестник Академии наук СССР, 1979,- №12-с.86-108.
24. Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация.- М.: Мысль,1988.- 393с.
25. Василенко Л.И. Отношение к природе: "традиция управления" и "традиция сотрудничества" //Вопросы философии,1987,№ 7.-С.145-154.
26. Василенко Л.И. Поиски оснований и источников экологической этики //Вопросы философии,1986,№2.-С.145-152.
27. Вебер Э.А. Структура ценностного отношения к природе //Проблемы природоохранного образования и воспитания.-М.: Наука,1982.-С.26-34.
28. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста.- М.: Наука, 1982.-С.26-34.
29. Викторов В.И. Исследование устойчивости канонической факторной структуры семантического дифференциала и ее теоретическая интерпретация //Автореф. дисс. ... канд. психол. н.- Л., 1982.-20с.
30. Выготский Л.С. Собр. соч. в 6 т. Т.2.-М.:Педагогика, 1982.-С.5-361.
31. Гирусов Э.В. Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы //Философские проблемы глобальной экологии.-М.:Наука,1983.-С.105-120.
32. Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии. - М.: Прогресс, 1990.-304с.
33. Гумилев Л.Н. Эントгенез и биосфера Земли. - Л.:ЛГУ, 1989.-496с.
34. Денисов В.Н., Шубенкова Е.И. Нравственные факторы современной экологической ситуации в условиях социализма //Философские науки,1983.- №3.-С.35-40.
35. Джонстон Р. География и географы.- М.: Прогресс,1987.-368с.
36. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.- М.:Мысль,1986.-571с.
37. Екологічні права громадян: як їх захистити за допомогою закону:

- Посіб./Редкол.:Стивен Стек, Світлана Кравченко та ін.-К.:Ехо-Восток,1997.-161с.
38. Капра Ф. Уроки мудрости. - Киев, Москва: Airland, изд-во Трансперсонального Института,1996.-316с.
 39. Кара-Мурза С.Г. Наука и кризис цивилизации //Вопросы философии,1990,№9.-С.3-15.
 40. Карманная книжка для любителей землеведения, изданная от Русского географического общества.- СПб., 1848.-328с.
 41. Карпенко Е.И. Социально-экологическая ответственность как фактор разрушения противоречия "общество-природа" //Дис. ... канд. философ. н. - Харьков,1986.-211с.
 42. Кассирер Э. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры //Проблема человека в западной философии.- М.: Прогресс,1988.-С.3-30.
 43. Козлов В.И. Основные проблемы этнической экологии //Советская этнография,1983.-№1.-С.3-16.
 44. Кременцов Н.Л. Человек и животное. К истории поведенческих сопоставлений //Поведение человека и животных: сходство и различия. Сб. науч.тр.- Пущино,1989.-С.6-28.
 45. Круть И.В., Забелин И.И. Очерки истории представлений о взаимоотношении природы и общества.-М.:Наука,1988.-416с.
 46. Кряж И.В. Особенности репрезентации в обыденном сознании отношений "человек-природа" //Дисс. ... канд. псих. н.- Х., 1995.- С.166
 47. Курис О.В. Философский анализ становления человеческого сознания //Автореф. дисс. ... канд. философ. н.-М.,1992.-25с.
 48. Кууси П. Этот человеческий мир.- М.: Прогресс,1988.-363с.
 49. Лавочкина А.М., Яковенко С.И. Из опыта работы школ, расположенных в зоне жесткого радиоэкологического контроля //Чернобыльская катастрофа и медико-психологическая реабилитация пострадавших.- Сб. материалов конференции.-М.,1992.-С.20-22.
 50. Лейбин В.М. "Модели мира" и образ человека: (Критический анализ идей Римского клуба).-М.: Политиздат,1982.-255с.
 51. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики.- М.: МГУ,1981.-584с.
 52. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества //Вопросы философии,1992,№3.-С.39-52.
 53. Лотарев М. Стелящийся по оврагам.- Рукопись, 1990.-249с.

54. Мамедов Н.М. Ценностные установки и техническое освоение природы //Ценностные аспекты науки и проблемы экологии.-М.,1981.-С. 170-182.
55. Марш Г. Человек и природа. О влиянии человека на изменение физико-географических условий природы. -С.-П., 1866.-587с.
56. Моисеев Н.И. Проблема возникновения системных свойств //Вопросы философии,1992,№11.-С.25-32.
57. Моисеев Н.И. Экология, нравственность, политика //Вопросы философии,1989,№5.-С.3-25.
58. Морально-этические нормы, война, окружающая среда.- М.: Мир, 1989.- С.123-202.
59. Наука в интересах прогресса и окружающей среды //Природа и ресурсы, т.ХХV, №1-4,1989.-С.104-132.
60. Небел Б. Наука об окружающей среде. Как устроен мир. В 2 т. Т.1.-М.: Мир,1993.-419с.
61. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла //Вопросы философии. 1989,№5.-С.122-149.
62. Ожегов Ю.П., Никонорова Е.В. Экологический импульс: Проблемы формирования экологической культуры молодежи.- М.: Молодая гвардия,1990.-271с.
63. Ожиганова А.М. Ауровиль - "живая утопия наших дней" //Этнографическое образование. 1993,№4.-С.16-29.
64. Олдак П.Г. Общественное производство и окружающая среда.- Новосибирск: Наука,1979.-191с.
65. Олейников Ю.В., Шаталов А.Т. К разработке экологического кодекса России //Вестник МГУ. Сер.7. Философия, 1993,№6.-С.3-8.
66. Отношение школьников к природе /Под ред. И.Д.Зверева, И.Т.Суровегиной.- М.: Педагогика,1988.-129с.
67. Пестель Э. За пределами роста.- М.: Прогресс,1988.-272с.
68. Печчеи А. Человеческие качества.- М.: Прогресс,1986.-282с.
69. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса.- М.: Прогресс, 1986.-432с.
70. Рикер П. Человек как предмет философии //Вопросы философии. 1989, №2.- С.41-50.
71. Рудоміно-Дусятська О.В. Психологічні проблеми екологічної пропаганди //Проблеми соціальної активності молоді. Вип. 2.-К.: Либідь,1992.-С.117-123.
72. Рыжиков А.И. Природа и человек: психологические проблемы отчуждения

//Вопросы психологии, 1991,№1.-С.60-64.

73. Саланден д'Англиор Б. "Третий" пол //Этнографическое обозрение, 1994.-№4.- С.77-89.
74. Севастьянов О.Ф. Видоспецифические механизмы референции. //Поведение человека и животных: сходство и различие. Сб.науч.тр.- Пушкино, 1989.-С.141-164.
75. Сен-Марк Ф. Социализация природы.- М.: Прогресс, 1977.-435с.
76. Сколимовски Х. Философия техники как философия человека.- Новая технологическая волна на Западе.-М.:Прогресс,1986.-С.240-250.
77. Социально-философские проблемы экологии. //Под ред. И.В.Огородникова.- К.: Вища школа, 1989.-271с.
78. Уайт Г. География, ресурсы и окружающая среда.- М.: Прогресс,1990.-С.338-352.
79. Уорд Б., Дюбо Р. Земля только одна.- М.: Прогресс, 1975.-319с.
80. Философия техники в ФРГ. - М.: Прогресс, 1989.-528с.
81. Франселла Ф., Банистер Д. Новый метод исследования личности.- М.: Прогресс,1987.-236 с.
82. Фромм Э. Иметь или быть?- М.: Прогресс,1986.-238с.
83. Черноушек М. Психология жизненной среды.- М.: Мысль,1989.-174с.
84. Шаталов А.Т. Научно-технический прогресс, человек и проблемы экологической этики //Ценностные аспекты науки и проблемы экологии.- М.: Наука, 1981.-С.258-266.
85. Швейцер А. Культура и этика.- М.: Прогресс, 1973.-343с.
86. Швейцер А. Письма из Ламбарне.-Л.:Наука,1989.-473с.
87. Шепя В.В. На пути к экоонтологии.- Ужгород: Карпаты,1991.-125с.
88. Шубенкова Е.И. Экологическое воспитание. Опыт этического анализа //Личность: методы и результаты ее изучения. Тезисы всесоюзной научно-практической конференции. Раздел 2.-М., 1987.-С.48-51.
89. Эренфелд Д. Природа и люди.- М.: Мир,1973.-253с.
90. Этническая экология: теория и практика.-М.:Наука,1991.-374с.
91. Янч Э. Прогнозирование научно-технического прогресса.- М.: Прогресс, 1974.- 586с.